

МОСКВА У 1812 РОЦІ: ВТОРГНЕННЯ, КЛАСОВА ВІЙНА ТА КРИЗА РОСІЙСЬКОЇ МІСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Війну Росії проти Наполеона в 1812 р. часто зображають як період патріотичного єднання для опору чужоземному загарбникові. Однак жителі окупованої Москви мали зовсім інакший досвід цієї війни: для них вона означала докорінну руйнацію того впорядкованого, європейзованого способу життя, який поступово утверджувався в місті починаючи з часів Катерини II. Аж до кінця XIX ст. саме цей болісний крах міської цивілізації визначатиме те, як москвичі трактуватимуть війну 1812 р.

Ключові слова: Наполеон, французько-російська війна 1812 р., Москва, окупація, пожежа, міська цивілізація.

1.

Тема статті – окупація Москви Наполеоном у 1812 році. Цю подію я волю розглядати в ширшому контексті, який уже кілька років перебуває в центрі моїх досліджень. Йдеться про те, яким чином росіяни в XVIII і XIX ст. уявляли собі міський соціальний устрій¹. Події 1812 р. були найбільшою кризою, що її будь-коли переживали великі міста Росії в період між Смутою початку XVII ст. і XX століттям. Ті зміни, що були спровоковані цією кризою, дають нам важливу інформацію стосовно динаміки міської модернізації в імперській Росії.

Вперше я – так само як, мабуть, і більшість читачів – познайомився з темою Москви в 1812 р. з книги Льва Толстого «Війна і мир». Я думаю, що ця книга – добра вихідна точка для висвітлення теми, адже

¹ Цю тему я розвинув у монографії: А. Martin. *Enlightened Metropolis: Constructing Imperial Moscow, 1762–1855*. Oxford 2013; її рос. переклад готується до друку в московському видавництві «НЛО».

образ Москви, змальований у цій книзі, справляє вагомий вплив на уяву і, разом з тим, викликає обґрунтовані сумніви. Толстой зображає Москву двох соціальних груп. Другий план, так би мовити, становлять в основному безіменні люди з низів: прислуга, працівники заводів тощо. Можна припустити, що вони переселенці з сільської місцевості. Що ж до головних героїв роману, то це аристократи, тобто нечисленна верхівка дворянства. Дозвольте мені представити вам статистику, що показує, який незначний був цей прошарок населення. У рамках дослідження я вивчив велику кількість звернень, у яких москвичі описували свої втрати від вогню в 1812 р.² У більшості випадків йшлося про ціле господарство родини³. Тільки 4,6% прохачів ідентифікували себе як дворяни. Вони повідомили про втрату майна на загальну суму понад 43 000 карбованців, але це та сума, яку герой «Війни і миру» Миколай (Ніколенька) Ростов програє під час однієї гри в карти.

Отож, Москва Льва Толстого складається з аристократів та селян. Це дві групи, які мали глибоке коріння в сільській місцевості й перебували в місті тільки тимчасово. Тут не вистачає тих, кого я, для зручності, називатиму міським середнім класом: торговців, власників крамниць, ремісників, духовенства, дрібних чиновників (які становили більшу частину дворянства) тощо, іншими словами, людей, які були найтісніше пов'язані з Москвою й надавали місту його виразний дух⁴.

Лев Толстой був не єдиним автором, який описував таку соціальну структуру Москви. Письменники XIX ст., – від Олександра Грибоедова і Фаддея Булгаріна до Михайла Загоскіна, Віссаріона Белінського, Петра Вяземського, Михайла Пуляєва, Михайла Гершензона⁵, – хоч дуже відрізняються своїми поглядами, змальовували Москву так само. Я гадаю, що

² Йдеться про Московську пожежу 15-17 вересня 1812 року, під час якої згоріла значна частина міста, покинутого російською армією після Бородинської битви (прим. пер.).

³ Цей аргумент я розвинув у дослідженні: А. Martin. *Moscow in 1812 // Tolstoy on War: Narrative Art and Historical Truth in «War and Peace»* / ред. R. McPeak, D. Orwin. Ithaca, NY – London 2012, с. 42-58.

⁴ Там само.

⁵ А. С. Грибоедов. *Горе от ума*. Москва 1987; Ф. В. Булгарин. «*Иван Выжигин*» и его приложение «*Петр Иванович Выжигин*». Москва 2002, с. 259-261; М. Н. Загоскин. *Сочинения*. У 7-х тт. Санкт-Петербург 1889, особл. т. 5; В. Г. Белинский. *Петербург и Москва // Физиология Петербурга* / ред. В. И. Кулешов. Москва 1991, с. 14-37; П. А. Вяземский. *Допотопная или допожарная Москва // його ж: Полное собрание сочинений*. У 12-х тт. Санкт-Петербург 1878-1896, т. 7, с. 80-116; М. И. Пыляев. *Старая Москва: Рассказы из былой жизни первопрестольной столицы*. Москва 1995; М. О. Гершензон. *Грибоедовская Москва*. Москва 1914; П. Я. Чаадаев. *Очерки прошлого*. Москва 1989.

навіть сьогодні Москву 1812 року часто уявляють саме так, як описано в цих книжках.

Цей образ Москви як міста аристократів і (в другу чергу) селян, а не середнього класу, був досить тривкий, оскільки служив багатьом різним ідеологіям. Однією з таких ідеологій була культурна ворожість до середнього класу. Микола Добролюбов висловив цю ворожість з погляду демократичної інтелігенції, коли описав московське купецтво як відстале «темне царство», царство пітьми⁶. Лев Толстой висловив таку саму думку з погляду аристократії. У ранній чернетці вступу до «Війни і миру» він пояснив, що віддає перевагу оповіді про аристократів, бо життя інших класів – «торговців, кучерів, семінаристів, каторжників та мужиків» було «одноманітне» та «нудне» й пожвавлювалося тільки «заздрістю» та «жагою наживи»: «Я ніколи не міг зрозуміти про що думає будочник, стоячи біля будки, що думає і відчуває крамар, який закликає купити помочі та краватки, що думає семінарист, коли його в сотий раз ведуть сікти різками тощо. Я так само не можу зрозуміти цього, як і не можу зрозуміти, що думає корова, коли її доять, і що думає кінь, коли тягне бочку»⁷.

Крім зневаги до середнього класу іншою принциповою причиною зображення Москви як міста аристократів був націоналізм. Протягом більшої частини ХІХ ст. росіяни вважали середній клас виключно західним феноменом. Тому, коли Москва у стереотипній уяві стала «російською», вона вже не могла мати європейський середній клас (на відміну від Санкт-Петербурга, який був «європейським»). Одним з небагатьох авторів, який описував Москву як місто, що мало й середній клас, був Павло Вістенгоф, автор опублікованої в 1842 р. книги фейлетонів. За свою книгу він зазнав гострої критики з боку правої преси: Фаддей Булгарін звинуватив його в простому перенесенні на образ Москви так званих «філологічних нарисів» французьких авторів, таких як Оноре де Бальзак, а однодумець Булгаріна Осип Сенковський заявив, що у книзі Вістенгофа Москва виглядає як «Париж, Неаполь, Петербург та Пекін», адже автор зробив так, що «Москва – не Москва, а місто як і будь-яке інше європейське місто»⁸.

⁶ Н. А. Добролюбов. Луч света в темном царстве // його ж: *Избранные статьи*. Москва 1977, с. 269-290.

⁷ Л. Н. Толстой. *Полное собрание сочинений*. У 90 тт. Москва 1930–1958, т. 13, с. 238-239.

⁸ П. Ф. Вистенгоф. *Очерки Московской жизни*. Москва 1842; Рецензия на: М. Н. Загоскин «Москва и москвичи» и П. Ф. Вистенгоф «Очерки московской жизни» // *Библиотека для*

Зауваження Сенковського про те, що Москва не є «будь-яким європейським містом», проникає в саму суть питання, адже відображає уявлення про органічну єдність російського суспільства. Толстой висловив цю ідею в книзі «Війна і мир», де порівняв Москву з колонією комах: спочатку йдеться про вулик, потім про мурашник – тобто самоорганізовану соціальну систему, в якій окремі особи інстинктивно змушені поводитися так, щоб підтримувати гармонію всієї системи⁹. Саме тому Москва – це протилежність буржуазних західних міст з їхньою незадоволеністю, неспокоєм, індивідуалістичною боротьбою.

Цей аристократично-націоналістичний стереотип Москви набув широкого поширення за часів Миколи I, але навіть тоді він приваблював тільки еліту. Розглядати Москву 1812 року через призму такого світогляду – анахронічно. З часів Катерини II й до епохи Олександра I головною метою російського уряду було зробити Москву європейським містом з типово західним середнім класом. До 1812 р. ці зусилля почали давати плоди й більшість очевидців подій цього року висловлюють саме такий погляд на місто. Тільки при Миколі I московський архаїзм та «російськість» були переосмислені як джерело соціальної гармонії; міф 1812 року, який ми бачимо у «Війні і мирі», – наслідок цього ретроспективного переосмислення.

2.

Щоб зрозуміти, що саме трапилось у Москві 1812 року, мусимо повернутися ще до початку правління Катерини II. Москві середини XVIII ст. бракувало двох елементів, які були необхідні місту з погляду освічених європейців.

По-перше, їй бракувало розвинутого, щільно забудованого центру міста з кам'яницями, побудованими у відомих Заходіві стилях. Замість цього там були розтягнені райони з низькою щільністю забудови. Європейці назвали цей тип урбанізму «азійським», бо припускали, що й сама Росія не була дійсно освіченою європейською державою¹⁰.

чення. Санкт-Петербург 1843, № 56, отдел 6, с. 49-53. Рецензия на: П. Ф. Вистенгоф. «Очерки московской жизни» // *Северная пчела* (Санкт-Петербург), 26 апреля 1843, с. 358-359.

⁹ А. Martin. Moscow in 1812 // *Tolstoy on War: Narrative Art and Historical Truth in «War and Peace»*, с. 47.

¹⁰ Див., наприклад, спогади Луїзи Фюзіль, Жоржа Лекуана де Лаво, Шарля-Жозефа де Ліня, Єлизабет-Луїзи Віже-Лебрен, Шарля де Сен-Жюльєна, Жермени де Сталь та Франсіско де Міранди: L. Fusil. *L'incendie de Moscou: La petite orpheline de Wilna, passage de la Bérésina, et retraite de Napoléon jusqu'à Wilna*. Paris 1817, с. 83-84; G. Le Cointe de Laveau. *Guide du voyageur à Moscou*. Moscou 1824, с. 59-60; *Le voyage en Russie: Anthologie des voyageurs français aux*

По-друге, в середині XVIII ст. Москві не вистачало шляхетної міської культури, яка б поширилася поза верхівку суспільства. Ця проблема пов'язана з інфраструктурою міста. Аристократія зберегла яскраву культуру приватних розваг, які іноді відкривалися для ширшої публіки. Наприклад, оголошення у «Московських ведомостях» за травень 1756 р. анонсувало: «У німецькій слободі в домі генеральші Ліцкіної: щотижня в середу буде відбуватися концерт, початок 5-го червня о шостій по полудні; кожна персона має оплатити по 1 карбованцю за квиток»¹¹.

Для більшості людей, навіть якщо вони могли оплатити квиток та мали необхідний одяг, відвідини такої події були б майже неможливі через великі відстані в Москві та нерозвинену інфраструктуру. За винятком тих, хто мав власний екіпаж, пересування в темну пору доби означало ходіння брудними та вкритими кригою вулицями, які не освітлювалися та й були заблоковані поліцейськими пропускними пунктами. В результаті більшість людей, які протягом дня працювали, після настання темряви залишалися вдома, тож для театрів, кафе тощо не було клієнтської бази.

З погляду російського уряду, «незахідні» якості Москви були проблематичні з трьох причин. По-перше, уряд потребував якомога ширшого розповсюдження західної культури в російському суспільстві, бо ж це сприяло б тим реформам, які він хотів запровадити. Москва була осередком усього внутрішнього життя Росії, а тому поширення західної культури мало початися саме звідси. По-друге, Москва була політично нестабільна. Під час чуми 1771 р. місто повстало; загроза повстання виникла й при наближенні до міста Омеляна Пугачова. Якби більшість москвичів прийняла європейську культурну орієнтацію, саме місто стало б меншою загрозою для влади. Третя проблема полягала в тому, що в колективній уяві Заходу саме Москва була критерієм оцінки цивілізаційного прогресу Росії, а тому зображення міста як «азійського» підірвало зовнішній престиж уряду.

Чуму 1771 р. і вторгнення Наполеона в 1812 р. розділяють чотири десятиліття. У цей час Москва інтенсивно перетворювалася на європейське місто. Кількість ліхтарів була збільшена з 600 до 7000¹². Центральні

XVIIIe et XIXe siècles / ред. С. Grève. Paris 1990, с. 394, 396, 401, 425; F. de Miranda. *Diario de Moscú y San Petersburgo*. Caracas 1993, с. 13 (рос. переклад: Ф. де Миранда. *Путешествие по Российской Империи* / пер. с исп. М. С. Альперович, В. А. Капанадзе, Е. Ф. Толстой. Москва 2001).

¹¹ *Московские ведомости*, 31 мая 1756.

¹² И. Е. Забелин. *Опыты изучения русских древностей и истории: Исследования, описания и критические статьи*. У 2-х тт. Москва 1872–1873, т. 2, с. 357; Н. М. Бычков. *Исторический*

вулиці вимощено бруківкою. Найнебезпечніші джерела забруднення та сам бруд були видалені, а застави (рогатки) на вулицях були замінені нічним чергуванням¹³. Завдяки цим заходам виходити на вулицю після настання темряви стало безпечно та зручно. Були відкриті парки та бульвари, щоб люди у шляхетному одязі могли прогулюватися з комфортом. Відкрито також публічний театр, елегантні магазини, кілька кафе й ресторанів.

Життя людей змінилося завдяки можливості відвідувати театр, гуляти в парку або й просто ходити по вулицях наодинці зі своїми думками. Ми маємо уявлення про ці перетворення від Миколи Вішнякова, що виріс, як сам пише, у типовій задушливій та відлюдькуватій сім'ї московського торговця. Вішняков у своїх мемуарах згадує про те, що його батько пережив у дитинстві, до того як Павло I запровадив нові елементи поліцейського нагляду на вулицях: «Петро був очевидцем, як на ніч Москва немов вимирала, як ворота ввечері замикалися й укріплювалися міцними засувами, як по вулицях ставилися рогатки, щоб перегороджувати проїзд мирним жителям. Не можна було ані засидітися, ані поговорити зі знайомим. Треба було в певну годину бігти додому й сідати неначе в облогу»¹⁴. На думку Вішнякова, такий досвід був одним з чинників, які виховали в обивателів страх і смирення перед силовими структурами.

3.

Це підводить нас до подій 1812 року. Серед їх очевидців, котрі залишили письмові свідчення, більшість становили особи з середнього класу, зокрема священнослужителі та дрібні чиновники¹⁵. Причина цього проста: на відміну від бідноти, середній клас був письменний і багато його пред-

очерк освещения города Москвы // *Известия Московской Городской Думы*. Москва 1895, вип. 1, відділ 2, с. 1-52.

¹³ М. П. Щепкин. Историческая записка о расходах города Москвы по содержанию полицейских учреждений в 1823–1879 гг. // *Известия Московской Городской Думы*. Москва 1880, вип. 2, кол. 5-20; А. В. Борисов та ін. *Полиция и милиция России: Страницы истории*. Москва 1995, с. 75-80; М. С. Гастев. *Материалы для полной и сравнительной статистики Москвы*. Москва 1841, ч. 1, с. 242-256; И. Е. Забелин. *Опыты изучения*, т. 2, с. 356; J. P. Le-Donne. *Absolutism and Ruling Class: The Formation of the Russian Political Order, 1700–1825*. New York, NY 1991, с. 127-151; C. Schmidt. *Sozialkontrolle in Moskau: Justiz, Kriminalität und Leibeigenschaft 1649–1785*. Stuttgart 1996, с. 343-349.

¹⁴ Н. Вишняков. *Сведения о купеческом роде Вишняковых*. У 3-х тт. Москва 1903–1911, т. 2, с. 34-35.

¹⁵ Стосовно історії мемуарної літератури див.: А. Г. Тартаковский. *1812 год и русская мемуаристика. Опыт источниковедческого прочтения*. Москва 1980.

ставників залишилися в місті під час окупації, тому що, на відміну від аристократів і селян, вони не мали будинків у сільській місцевості, тобто не мали куди виїхати.

Основна тема в розповідях очевидців – це розпад міської цивілізації, що зазнала руйнівного впливу трьох чинників: зради еліт, ворожости нижчих класів і загального руйнування міського середовища.

По-перше, еліта. Мотив, що скрізь присутній у свідченнях очевидців, – це гнів на генерал-губернатора Федора Ростопчина та на його пропагандистські бюлетені (*афішки*), що, як вважали міщани, приховували справжню військову ситуацію та закликали не покидати місто. Далі – типова історія. Дружина дякона сказала чоловікові, що почула від дружини дячка, начебто французи вже в місті. Чоловік посміявся з неї: «Ех, ти, – каже, – дурна бабо, дячисі віриш, а генерал-губернаторові не віриш. Ось вона, графська афішка, я ж тобі її читав». Згодом, коли він побачив французького кавалериста, «встав, схопив ростопчинську афішку, розірвав її на клаптики». Дружина дякона розповіла цю історію приблизно в 1872 р., через 60 років після згаданих подій, – ось яка сильна була відраза народу до губернатора Ростопчина¹⁶.

Ворожість до вищих класів була загальна. Як розповідав син одного священика: «Народ хвилювався і говорив, що дворяни рятують свої голови, а його [народ] і саму столицю видають Наполеонові»¹⁷. Певний міщанин згадував, що деякі дворяни тікали в жіночому вбранні, перев'язуючи бакенбарди так, наче в них болять зуби¹⁸. Покалічена молода монахиня, яка походила з сім'ї купця, розповідала, що її залишили напризволяще, в той час коли «наші багаті барині», тобто монахині з впливовіших сімей, подалися в безпечне місце¹⁹. Ці свідчення з 1870-х років; час так і не загоїв образи на аристократів за їхню поведінку в 1812 р.

Другою мішенню образи з боку міщан були нижчі класи. До цієї категорії я відношу дві групи: армію Наполеона й селянство. Наполеонове військо було просто іноземною армією, але середній клас москвичів

¹⁶ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. В приходе Петра и Павла на Якиманке и на Орловом лугу // *Московские ведомости*, 4 марта 1872.

¹⁷ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. На Моховой // *Московские ведомости*, 1 марта 1872.

¹⁸ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе // *Русский вестник*, Москва 1872, т. 102, с. 275-276.

¹⁹ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе: В Рождественском монастыре // *Московские ведомости*, 25 марта 1872.

сприймав його як брудних та голодних мародерів. Іноді у спогадах згадуються дружні зустрічі, але здебільшого розповідається про звірства та відсутність дисципліни у військах.

Те, що солдатів Наполеона запам'ятали як ворогів, не дивує. Цікавий гнів міщан на селян, оскільки багато з них брали участь у пограбуванні міста. Навіть у 1898 р. син священника згадував, як чув від родини про те, що селяни спустошили місто, немов «сарана»²⁰. У 1830 р. священник згадував, що «вони немилосердно грабували Москву та лаяли москвичів, називаючи їх втікачами та зрадниками. Вони були переконані, що все, що лишилося в місті після ворога, належить їм»²¹. Німецький лікар описував натовпи селян, що їх привів у місто священник з шаблею та наказав їм грабувати будинки іноземців, тому що все це «зрадники»²².

Усі ці свідчення мають одну спільну ознаку: селяни гадали, що мають право грабувати залишене мешканцями місто, адже вважали міщан «боягузами та зрадниками». З таким самим поглядом москвичі зустрілись і на селі. Колишня челядниця згадувала через п'ятдесят років після війни, що «народ дуже нарікав на господарів, казали, що вони віддали Москву, під час чаювання її пропили»²³. Син священника, якого я вже цитував раніше, у 1898 р. написав, що його дід з родиною були в дорозі, втікаючи з Москви, коли «підійшли місцеві чоловіки з рогатинами та погрожували побити всіх за те, що вони „пропили Москву за чаюванням”»²⁴.

Ті люди, які залишились у Москві, стали свідками систематичного нищення свого матеріального статку. Протягом попередніх сорока років Москва ставала дедалі привабливішим місцем проживання для середнього класу, який набагато більше за аристократів та бідноту виграв від покращення інфраструктури й саме тому найбільше постраждав унаслідок її знищення.

Одним з досягнень попередніх часів була краща пожежна безпека. В цьому сенсі 1812 рік став катастрофою. Пожежа, яка розпочалася незабаром після того, як французи увійшли до міста, створила вогняну бурю. Як писав один москвич: «Почалася така сильна буря, що людині

²⁰ А. Лебедев. Из рассказов родных // *Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 года*. У 10-х тт. / ред. П. И. Шукін. Москва 1897–1908, т. 3, с. 259.

²¹ В. И. Лебедев. Краткое описание происшествий, бывших при Похвальской, что в Башмакове, церкви в 1812 году. Москва 1914, с. 3.

²² A. W. Nordhof. *Die Geschichte der Zerstörung Moskaus im Jahre 1812* / ред. C. Scharf, J. Kessel. München 2000, с. 234.

²³ Рассказ набилкинской богаделенки, Анны Андреевны Созоновой // *Русский вестник*, т. 102. Москва 1872, с. 291.

²⁴ А. Лебедев. Из рассказов родных, с. 257.

було неможливо встояти на ногах»²⁵. Ті, хто вижив, намагалися передати цей жах за допомогою «магічно-реалістичних» деталей: це було «таке світло, що вночі легко можна було рахувати дрібні гроші»; жар був такий сильний, що розтоплював скло та метал, вода у криницях та відрах кипіла, а з неба падали зграї голубів; у селі за 30 кілометрів від міста йшов дощ із попелу²⁶. Одна купецька донька назавжди запам'ятала вчинок домовласниці, у якої жила. Літню жінку переконували покинути дім, але вона вдягнулася, як на власний похорон, запалила лампадки перед іконами та спокійно сказала: «Я свій вік у цьому будинку прожила й не виїду з нього живою»; вона була впевнена, що задихнеться димом ще до того, як згорить живцем²⁷.

Іншим досягненням передвоєнних років було покращення санітарної ситуації. Уряд послідовно намагався усунути з міста найгірші джерела неприємних запахів, але в 1812 р. всі ці здобутки були зведені нанівець. У незвичайно теплу як для ранньої осені погоду над містом стояв задушливий сморід від десятків тисяч людських трупів і туш тварин; один дворянин писав, що за 15 кілометрів від Москви «вже стає важко дихати»²⁸.

Москвичі іноді припускали, що ворог використовує бруд та сморід як зброю для знищення цивілізованого суспільства. Освічені росіяни під впливом державної пропаганди звикли асоціювати чистоту з цивілізацією та були шоковані, коли церкви використовувались як стайні або бійні. Балетмейстер Адам Глушковський згадував такий епізод, що трапився в московському монастирі: «На гаках панікадила й на стінах церкви висіли туші биків та свиней, підлога була залита кров'ю зарізаних баранів і телят; різноплемінні французькі солдати із закривавленими руками

²⁵ Записки московського жителя, живущого в Запасном дворце, о происшествиях в августе до ноября 1812 г. // *1812 год в воспоминаниях современников* / ред. А. Г. Тартаковский. Москва 1995, с. 51.

²⁶ Воспоминания старожила о 1812 годе в странноприимном доме графа Шереметева в Москве // *Московские ведомости*, 29 марта 1859; Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. В Зубове // *Московские ведомости*, 7 февраля 1872; A. W. Nordhof. *Die Geschichte der Zerstörung Moskaus*, с. 180; Сожжение Москвы. Показания очевидца (Протоиерея Казанского на Красной площади собора) // *Русский архив* 3 (12) (1909) 457; Москва в 1812 году. Из записок Адама Глушковского // *Красный архив*. Москва 1937, т. 4, с. 153; А. Воскресенский. Умственный взор на протекшие лета моей жизни от колыбели до гроба (1778–1825 г.) // *Душеполезное чтение* 12 (1894) 593.

²⁷ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Рассказ купчихи Анны Григорьевны Кругловой, Шереметевской богаделенки // *Московские ведомости*, 13 марта 1872.

²⁸ Грибоедовская Москва в письмах М. А. Волковой к В. И. Ланской, 1812–1818 гг. // *Вестник Европы*. Санкт-Петербург 1874, кн. 8, с. 613.

рубали сокирами м'ясо, зважували його на терезах та роздавали солдатам і чиновникам, що приходили»²⁹. Автор цих рядків зазначав, що та ж сама церква використовувалась як стайня. Гімни та молитви замінила какофонія галасу людей і тварин, а Христова церква була залита кров'ю.

Глушковський не мусить навіть говорити, що в приміщенні, де мав би пахнути ладан, стояв жахливий сморід. Санітарія в Москві навіть у кращі часи була погана, але в місті все ж були анклавні з досить високими санітарними стандартами, як-от церкви, державні установи та кам'яниці представників вищого класу. Історик Володимир Лапін зауважує, що в Санкт-Петербурзі під час революції 1917–1921 рр. побічним ефектом хаосу стало використання садиб як громадських вбиралень³⁰. Так само й у 1812 році нецивілізована дефекація відбувалась поруч з безглузким руйнуванням та загальним занепадом порядку.

Солдати Наполеона випорожнялися в церквах, прикриваючи слід іконами, або кидали ікони у вбиральні. В окремих дворянських будинках люди Наполеона ламали все, чого не могли вкрасти – меблі були розтрощені, дзеркала розбиті, книги розірвані. Навіть офіцери використовували балні зали та бібліотеки як вбиральні. Аристократка Марія Волкова описувала наслідки: «Якщо хочеш скласти собі уявлення про освічений народ, який називає нас варварами, візьми до уваги, що у всіх домах, де жили французькі генерали та вищі чини, їхні спальні слугували також коморами, стайнями і навіть дечим гіршим. У Валуєва під цим оглядом так будинок зіпсували, що в ньому дихати не можна й усе ламати треба, а ці свині тут жили»³¹.

Бруд та сморід були симптомом загального занепаду міської цивілізації. Москвичі довго згадували моторошну тишу та холод, темряву й непевність 1812 року. За словами священика Олександра Воскресенського, тишу в період окупації порушували тільки голоси птахів та «незвичайне гавкання та виття псів»³². Крім того, був мороз. Та сама зима, що обернула наступ Наполеона в катастрофу, завдала удару й по Москві, де загорнуті в ковдри люди тулилися у вцілілих будинках, а крізь розбиті вікна та двері замітав сніг.

Після війни Москва була не тільки холодна, а й темна. Звичайні джерела світла зникли: вуличні ліхтарі були розбиті; розтрощені вікна були забиті дошками, і це не давало світлу з будинків освітлювати вулицю;

²⁹ Москва в 1812 году. Из записок Адама Глушковского, с. 154.

³⁰ В. В. Лапин. *Петербург: Запахи и звуки*. Санкт-Петербург 2007, с. 225.

³¹ Грибоедовская Москва, с. 615-616.

³² А. Воскресенский. Умственный взор, с. 590.

зруйновані квартали стояли занедбані, і лише кілька екіпажів (на яких зазвичай були ліхтарі) кружляли вулицями. В результаті довгі та похмурі осінні й зимові ночі стали ще похмурішими, ніж раніше. Почуття незахищеності – не тільки вночі, а й удень – відзначав і лікар-німець Антон-Вільгельм Нордхоф, який звинуватив селян-переселенців зі зруйнованих сіл у тому, що вони незаконно займали згорілі будинки³³. Дворянка Ганна Хомутова пізніше писала: «Блукаючи серед укритих снігом руїн, ми не чули стукоту екіпажів і взагалі ніякого шуму: то була тиша похоронного склепу. Вечорами раптом лунав постріл з пістолета, але ніхто не знав, чи це випадковість, а чи злочин»³⁴.

Однією з причин темряви було те, що багато вуличних ліхтарів були розбиті або їх перестали запалювати. У містах Європи вуличні ліхтарі були символом модерності. Вони зробили вулиці після настання темряви безпечними для середнього класу, а цим самим посприяли становленню буржуазної цивілізації в Європі XIX століття. Крім того, вони були засобом поліцейського нагляду, трохи схожим на сучасні камери спостереження, і саме тому в неспокійні часи ставали мішенню для нападів юрби. Революції 1830 та 1848 років у Парижі супроводжувалися масовим биттям вуличних ліхтарів³⁵. Ліхтарі також перетворювали у тимчасові шибениці: у гімні санкюлотів «*Ça ira*», складеному 1790 року, були слова «Аристократів на ліхтарі!» (франц.: «*Les aristocrates à la lanterne!*»). З цими революційними конотаціями ліхтарів москвичі познайомилися в 1812 р. Тисячі людей були знищені або покалічені, що підривало будь-яку владу: один росіянин із задоволенням відзначав, що темрява полегшує засідки на самотніх ворожих солдатів³⁶, але вона також сприяла зростанню злочинності, і то навіть після відновлення законної влади. Люди Наполеона використовували ліхтарні стовпи, – особливо вздовж бульварів у центрі Москви, де прогулювалися дворяни, – щоб вішати підозрюваних у підпалах. У деяких випадках жертви вже були попередньо розстріляні: це було нове для москвичів, але не для жителів Риму, Мадриду й інших міст, що їх окупували французи³⁷.

³³ A. W. Nordhof. *Die Geschichte der Zerstörung Moskaus*, с. 106, 276.

³⁴ Воспоминания А. Г. Хомутовой о Москве в 1812 году // *Русский архив* 3 (1891) 327.

³⁵ W. Schivelbusch. *The Policing of Street Lighting* // *Everyday Life* / ред. А. Kaplan, К. Ross. [= *Yale French Studies*, 73]. New Haven, CT 1987, с. 65-70.

³⁶ Двенадцатый год. Современные рассказы // *Русский архив* 2 (8) (1876) 392.

³⁷ Первые дни в сожженной Москве. Сентябрь и октябрь 1812-го года (Письмо князя А. А. Шаховского, 1836 г., к А. И. Михайловскому-Данилевскому) // *Русская старина*, т. 64. Санкт-Петербург 1889, с. 53; Москва в 1812 году. Из записок Адама Глушковского, с. 154;

На мою думку, цей зв'язок між вуличними ліхтарями і революціями вказує на один з найбільш інтригуючих аспектів свідчень з окупованої Москви: європейські міські революції 1789–1848 рр. стали шаблоном для розуміння того, що відбулось у Москві в 1812 р. Іноді цей зв'язок знаходить підтвердження в джерелах. Наприклад, близько 1870 р. колишня московська челядниця, описуючи п'яний бунт за лінією російських військ, характеризувала цей безлад як «республіку»³⁸. Та найчастіше такий зв'язок неявно проступає саме у свідченнях про 1812 рік. В описах подій 1812 року в Росії та в західноєвропейських розповідях про революції звучать ті самі мотиви.

Одним з таких мотивів є повсюдне поширення друкованої пропаганди. У свідченнях очевидців з Росії помітне місце займають пропагандистські бюлетені губернатора Ростопчина. Те саме бачимо в Західній Європі 1848 року. Австрійський журналіст Зігмунд Енглендер помітив, що в Парижі в 1848 році, «всі стіни були вкриті революційними плакатами [...]». Ніколи до того, в жодному місті, я не бачив такої кількості розміщених на виду плакатів»³⁹. Я натрапив на ці слова Енглендера в опублікованому в 1930 р. «Проекті Аркадії», незакінченій історії Парижа XIX ст., яку написав видатний дослідник культури Вальтер Беньямін. Сама наявність цієї цитати з Енглендера демонструє, що Беньямін теж зауважив – одним з фактів, який люди пам'ятали про 1848 рік, була друкована пропаганда.

Інші паралелі, які ми знаходимо в описах 1812 року та європейських революцій, стосуються колапсу усталеної соціальної ієрархії:

1. *Войовничість жінок*. Російська мемуаристка Кароліна Павлова пише, що в 1812 р. вона чула про селянок, які викупили французьких військовополонених, щоб мати змогу катувати їх до смерті⁴⁰. Російська пропаганда теж відзначала войовничість

A. W. Nordhof. *Die Geschichte der Zerstörung Moskaus*, с. 182; Записки С. А. Маслова // *1812 год в воспоминаниях, переписке и рассказах современников* / укл. Г. Балицкий. Москва 2001, с. 11; Рассказ о двенадцатом годе богадельника Набилкинского заведения Павла Федоровича Герасимова // *Московские ведомости*, 7 июля 1882; F.-J. d'Ysarn-Villefort. *Relation du séjour des Français à Moscou et de l'incendie de cette ville en 1812 par un habitant de Moscou*. Bruxelles 1871, с. 30-31; S. V. Nicassio. *Imperial City: Rome under Napoleon*. Chicago, IL 2005, с. 23, 53; O. Connelly. *Napoleon's Satellite Kingdoms*. New York, NY – London 1965, с. 97.

³⁸ Рассказ набилкинской богаделенки, Анны Андреевны Созоновой, с. 291.

³⁹ W. Benjamin. *The Arcades Project* / перекл. Н. Eiland, К. McLaughlin. Cambridge 1999, с. 177. Беньямін цитує книгу: S. Engländer. *Geschichte der französischen Arbeiter-Associationen*. Hamburg 1864.

⁴⁰ К. Павлова. Мои воспоминания // *Русский архив* 4 (10) (1875) 228.

жінок⁴¹. Схожу тематику бачимо й на Заході. Зігмунд Енгландер розповідав, що в Парижі під час повстання робітників у червні 1848 р. «було помічено, як жінки з вереском та ревом заливали солдатів киплячим маслом та водою» і «відрізали статеві органи полоненим гвардійцям». Точно так само під час Паризької комуни 1871 р. антиреволюційна пропаганда стверджувала, що диявольські «*rétroleuses*» («бензинові жінки») підпалили місто⁴².

2. *Масове пияцтво* як симптом соціального колапсу. Близько 1870 р. московська челядниця згадувала, що чернь у 1812 р. лежала долилиць на тротуарах у калюжах розлитого алкоголю; Чарльз Діккенс у «Повісті про два міста» змальовує подібну сцену в Парижі 1789 року⁴³.
3. Переконавання, що диверсанти разом з поспільством хотіли спалити місто задля того, щоб знищити громадський порядок. У спогадах ветеранів армії Наполеона відповідальність за московську пожежу покладається на паліїв, що їх французи характеризували як божевільних недолюдків: вони описували їх як «жахливих і огидних», «зловісних», «підлих», «брудних»⁴⁴, «диких тварин»⁴⁵ і «покидьків цього варварського народу»⁴⁶. За словами генерала Філіппа-Поля де Сегюра, то були «чоловіки з огидними рисами обличчя, вкриті лахміттям, та розлючені жінки, які ходили навколо спалених будинків, доповнюючи собою страхітливую картину Пекла. Ці негідники, сп'янілі від горілки й успіхів своїх страшних злочинів, навіть не переховувалися. Вони пробігали вулицями, які були охоплені вогнем»⁴⁷. У свідченнях росіян, навпаки, рідко звертається увага на те, як саме розпочалася пожежа, – можливо, через те, що росіяни вважали її повторенням міських пожеж попередніх століть. Але

⁴¹ Двенадцатый год. Современные рассказы, с. 315-316; Е. Вишленкова. *Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому»*. Москва 2011, с. 197-198.

⁴² W. Benjamin. *The Arcades Project*, с. 702.

⁴³ Рассказ одного из бывших крепостных г. Соймонова, старичка Василия Ермолаевича // *Рассказы очевидцев о двенадцатом годе*. 2-ге вид. / ред. Н. Толычева. Москва 1912, с. 68; C. Dickens. *A Tale of Two Cities*. London 1983, с. 23.

⁴⁴ A. Bourgonne. *Mémoires* / ред. G. Lapouge. Paris 1992, с. 19, 21, 43.

⁴⁵ G. Peyrusse. *Lettres inédites écrites à son frère André pendant les campagnes de l'Empire de 1809 à 1814* / ред. L.-G. Péliissier. Paris 1894, с. 92.

⁴⁶ M. Combe. *Mémoires sur les campagnes de Russie 1812, de Saxe 1813, de France 1814 et 1815*. Paris 1896, с. 108.

⁴⁷ Ф.-П. де Сегюр. *Поход в Россию. Записки адъютанта императора Наполеона I* / пер. з фр. Н. Вассин, Э. Пименова. Смоленск 2003, с. 165.

в травні 1862 р., коли пожежі знищили в Санкт-Петербурзі великі комерційні площі, поширилася чутка про те, що поляки або студенти-радикали закидали ринки запалювальними бомбами, п'яний натовп розграбував корчми і по бунтівниках на вулицях стріляла артилерія⁴⁸.

4. *Сморід* як символ соціальної нестабільності. Французький історик культури Ален Корбен у книзі «Сморід і аромат» стверджує, що в XIX ст. чутливість середнього класу до смороду збільшувалася пропорційно до страху перед повстанням міських низів⁴⁹. Увага до бруду та смороду в російських спогадах 1812 р., відображає аналогічне відчуття руйнації міського порядку.

Я бачу два пояснення того, чому в російських спогадах про 1812-й та в західних свідченнях про революції звучать одні й ті самі мотиви.

1. Почасти це результат інтелектуального «взаємозапилення». Наприклад, у своєму сприйнятті Наполеона російські еліти зазнали впливу з боку французьких емігрантів, а образи російської кампанії Наполеона, втілені в карикатурах Джорджа Крукшенка, стали результатом адаптації російських карикатур Івана Теребенюва та Андрія Мартинова⁵⁰. Л. Толстой прочитав багато французької мемуарної літератури перш ніж писати «Війну і мир». Ч. Діккенс у «Повісті про два міста» використовував історію французької революції Томаса Карлейля, яка, в свою чергу, була заснована на французьких джерелах, що, мабуть, проникали й до Росії⁵¹.
2. Інше пояснення полягає в тому, що середній клас Москви виробив характерну для XIX ст. буржуазну культуру, яка загалом була схожа на західну, і в результаті московські міщани бачили світ в аналогічному ракурсі.

4.

Відновлення звичного порядку в місті потребувало титанічної праці. Масштаб руйнувань приголомшував. Жодне європейське місто, спів-

⁴⁸ Н. А. Лейкин Мои воспоминания // *Петербургское купечество в XIX веке* / ред. А. Конечный. Санкт-Петербург 2003, с. 222-223; A. Gleason. *Young Russia: The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s*. New York, NY 1980, с. 166-170.

⁴⁹ A. Corbin. *The Foul and the Fragrant: Odor and the French Social Imagination* / перекл. М. Kochan, R. Porter, C. Prendergast. Cambridge, MA 1986.

⁵⁰ R. Gray. *Russian Genre Painting in the Nineteenth Century*. Oxford 2000, с. 130.

⁵¹ A. Baysal. Carlyle's Influence Upon a Tale of Two Cities (1859) // *The Victorian Web: Literature, History, & Culture in the Age of Victoria* (www.victorianweb.org).

мірне щодо розміру з Москвою, уже багато століть не зазнавало такої шкоди, пов'язаної з війною. Більше ніж дві третини житлових будівель були зруйновані. Селян примушували збирати рештки людей та коней, яких було приблизно по 12 тис. Свідок згадує, що «кілька тижнів поліція спалювала їх на березі річки та згортала попіл у воду»⁵². Це видовище люди не могли викинути з голови протягом десятиліть: син купця, який бачив це, потім цілий місяць відмовлявся їсти м'ясо, а онук священника наприкінці 1898 р. згадував, що «по всьому місту ширився страшенно задушливий, смердючий дим, від якого дід, проходячи по Псковській горі і дивлячись, як унизу відбувалося це автодафе, мало не задихнувся. Він навіть упав, закашлявся і кашель уже не відпускав його аж до самої смерті»⁵³.

Але складніше, ніж вичистити фізичні уламки, виявилось компенсувати соціальні та економічні збитки. Крадені товари були розкидані по всій Москві та навколишніх селах і визначити їх законного власника було зазвичай неможливо. Такий стан речей паралізував торгівлю й давав верхнім прошаркам суспільства зайву причину для гніву на селян, які пограбували місто. Федір Толь, колишній обер-поліцмейстер, написав, що «втратив усе»; французи грабували менше за місцевих селян «та іншу сволоту», і села тепер були заповнені вкраденими меблями та іншим добром⁵⁴. Марія Волкова зауважувала подрузі, що ніхто ще не бачив такого процвітання в селах навколо Москви: «Не повіриш цьому, поки не побачиш особисто»⁵⁵. Князь Олександр Шаховской висловлював радісну зловтіху з приводу того, що селянам довелося збирати гниючі трупи й туші тварин⁵⁶. Утім, у багатьох випадках, селяни були озброєні до зубів зброєю, захопленою в армії Наполеона, і не відомо, наскільки слухняними вони були б, якби влада спробувала силою повернути вкрадене в місті.

Уряд розробив багатосторонню і, в кінцевому підсумку, успішну стратегію, щоб відновити порядок та ліквідувати порушення в соціальній системі. Загалом влада уникала виплачувати відшкодування й керувалася принципом «що було, то минуло». Селян спонукали віддати зброю в обмін на невелику грошову компенсацію. Люди, які порушували закон

⁵² На Моховой // *Рассказы очевидцев о двенадцатом годе*, с. 45.

⁵³ А. Лебедев. Из рассказов родных, с. 259.

⁵⁴ Москва в 1812 году // *Русская старина*, т. 8. Санкт-Петербург 1873, с. 994; див. також: Грибоедовская Москва // *Вестник Европы*, кн. 8. Санкт-Петербург 1874, с. 643.

⁵⁵ Там само, кн. 9, с. 118.

⁵⁶ Первые дни в сожженной Москве, с. 47.

під час війни, були амністовані, а вкрадене майно стало законною власністю тих, у чиєму володінні воно опинилося.

Для допомоги жертвам війни була запроваджена масштабна програма, яка охопила велику частину московського середнього класу. В 1813 р. після першого закликати подавати клопотання про допомогу таких клопотань надійшло понад 18 000. Грошову компенсацію отримали менш як третина прохачів, і то здебільшого у формі кредитів, які на практиці прохачам виявилось проблематично отримати через обтяжливі вимоги щодо застави або поруки. Другий етап приймання клопотань припав на 1816 р. Цього разу йшлося про допомогу незможним жертвам війни скромними сумами, що мали б допомогти подолати перші післявоєнні труднощі. Було отримано майже 21 000 клопотань, і $\frac{3}{4}$ прохачів виплачено допомогу, яка зазвичай не перевищувала 100 карбованців.

Ця програма допомоги залишила мало слідів у мемуарній літературі. Для більшості людей фінансова вигода була незначна. Заради справедливості варто зазначити, що навряд чи це могло б бути інакше. Перевірка десятків тисяч клопотань була колосальною роботою, а масштаби збитків приголомшували: загальні втрати, задекларовані тільки в першому турі (18 000 клопотань), на 70 % перевищували суму податків, зібраних у країні в 1805 р. Та все ж 20 000 сімей отримали деяку допомогу; саме це, мабуть, допомогло людям подолати найстрашніші післявоєнні злигодні й було вагомим доказом турботи монархії про їхній добробут⁵⁷.

Прагнення відновити соціальний мир видно і в тому, як уряд Олександра I ретроспективно інтерпретував війну з Наполеоном. Увагу акцентували на подяці «божественному втручання», а отже, головним пам'ятником війни мав стати проєктований храм Христа-Спасителя. З іншого боку, в Москві мало що було зроблено для увічнення воєнних подій 1812 року⁵⁸, оскільки це могло б порушити гострі питання щодо ефективності царського правління та військової ролі селянства⁵⁹.

⁵⁷ А. Martin. *Enlightened Metropolis*, с. 210-214.

⁵⁸ К. Нистрем. *Московский адрес-календарь для жителей Москвы, составлен по официальным документам и сведениям*. У 4-х тт. Москва 1842, т. 1; Л. В. Зайченко. *Москва в Отечественной войне 1812 года*. Москва 2006, с. 216-223, 256-259.

⁵⁹ Там само, с. 259-280.

5.

Що залишила після себе війна після того, як місто було відбудоване, а порядок – відновлений? Насамперед відзначимо довготривалі наслідки. Я вже згадував про зусилля, які докладалися з часів Катерини II для того, щоб трансформувати Москву в європейське місто із вестернізованим середнім класом. Головним імпульсом до такої політики були ліберальні та космополітичні ідеї, але внаслідок війни цей імпульс небезпечно ослаб. З досвіду війни російська влада зробила два висновки: по-перше, що соціальний порядок крихкий, а по-друге, що його можна консолідувати за допомогою репресій та ксенофобської пропаганди. Яку ж науку винесли для себе пересічні москвичі? Вони збагнули, що Європа – їхній ворог і що інші росіяни вважають їх, тобто середній клас, витратним матеріалом. Дев'яносто років потому люди все одно розповідали історії про те, як у 1812 р. стався колапс міської соціальної системи, а соціальні поділи, які виявила війна, – місто проти села, місцеві проти чужинців, чернь проти еліт, – знову далися взнаки з жахливою силою в кінці імперського періоду.

Отже, в довгостроковій перспективі війна зашкодила стабільності Росії, стимулювавши наростання соціальних антагонізмів та репресивного націоналізму. Втім, у середньостроковій перспективі це стабілізувало режим, бо переконало жителів Росії: якщо вони спробують здійснити революцію західного типу, то ризикують повторенням катастрофи 1812 року. Такий спосіб мислення відобразився й у ставленні росіян до Польщі, яка була водночас і бунтівною провінцією Росії, і союзником Наполеона. У 1830 та 1863 рр., коли поляки повстали проти російського режиму, багато росіян сприйняли це не як протест проти репресивної системи царизму, а як напад на національну ідею росіян, як то було і в 1812 році⁶⁰.

У 1848 р. те, як Росія сприйняла новини про революції в Європі, теж обумовлювалося, серед іншого, спогадами про 1812 рік. У Москві ходили чутки, що французи хотіли змусити інші країни скасувати кріпосне право, поляки вбивали російських солдат та поширювали французькі листівки, в тому числі з конституцією Польщі. В 1848 р. поліція також повідомляла, що москвичі думають, ніби безпека їхнього міста перебуває під загрозою, бо в місті було багато польських студентів й чимало поліцейських теж були поляками або хрещеними євреями⁶¹.

⁶⁰ O. Maiorova. *From the Shadow of Empire: Defining the Russian Nation through Cultural Mythology, 1855–1870*. Madison, WI 2010, с. 107, 139-141.

⁶¹ Донесения агентов о духе в Москве в 1848 году // *Минувшие годы* 5-6 (1908) 344-349; Московская жизнь весной 1848 года (Письма московского обер-полицеймейстера Лужина начальнику III отделения графу А. Ф. Орлову) // *Минувшие годы* 11 (1908) 47-49.

Коли в 1812 р. Наполеон вдерся до Росії, маніфест царя застерігав, що «з лукавством в серці й лестощами на вустах несе він вічні для неї [Росії] ланцюги та кайдани»⁶². Те саме можна було почути і в 1848 р.: старовір з Москви, який під час революції був у Відні, писав додому: «Жахливе очікування всесвітньої конституції, що значить ніж, медом помазаний [...]. Якщо почуєте „конституція”, бійтеся, мов якогось кровожерливого губителя, що являється вам під виглядом миротворця»⁶³. Невдовзі, під час Кримської війни, яку Федір Тютчев описував як «повторення подій 1812 року»⁶⁴, до Росії вступили війська коаліції, на чолі якої стояв племінник Наполеона I – Наполеон III, і знову серед селян поповзли чутки, що французький імператор зажадав їхньої свободи як передумови миру⁶⁵. Отже, війна залишила неоднозначну спадщину, стабілізувавши на кілька десятиліть російський режим, але підірвавши громадський порядок у довгостроковій перспективі.

Переклала з англійської
Неллі Холтобіна

Alexander M. Martin

**MOSCOW IN 1812: INVASION, CLASS WAR, AND THE CRISIS
OF RUSSIAN URBAN CIVILIZATION**

Russia's war against Napoleon in 1812 is often portrayed as a time of patriotic unity against a foreign invader. The inhabitants of occupied Moscow, however, experienced the war very differently: for them, it radically disrupted an orderly, Europeanized way of life that had been constructed gradually since the beginning of the reign of Catherine II. This traumatic collapse of urban civilization shaped Muscovites' understanding of the war for the remainder of the 19th century.

Keywords: Napoleonic wars, Russia, Moscow, occupation, fire of Moscow, urban civilization.

⁶² А. С. Шишков. *Записки, мнения и переписка*. У 2-х тт. Берлін 1870, т. 1, с. 426.

⁶³ Отзыв русского старообрядца о венской революции 1848 года: Письмо из Австрии в Москву на Рогожское кладбище, от настоятеля Белокрынского монастыря Павла Великодворского // *Русский архив* 2 (5) (1875) 114.

⁶⁴ А. Г. Тартаковский. *1812 год и русская мемуаристика*, с. 230.

⁶⁵ П. А. Кропоткин. *Записки революционера*. Москва 1988, с. 153.